

Міністерство освіти і науки України
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
Кафедра педагогіки та методики початкової освіти

«До захисту допускаю»
Завідувач кафедри
педагогіки та методики початкової освіти
доктор педагогічних наук, професор
_____ Ірина САДОВА
« _____ » _____ 2025 р.

ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ УЧНІВ
ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ В УМОВАХ ОСВІТНЬОГО
ПРОЦЕСУ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ

Спеціальність 013 Початкова освіта

Освітня програма «Початкова освіта»

Магістерська робота
на здобуття кваліфікації – Магістр початкової освіти. Вчитель початкових
класів закладу загальної середньої освіти

Автор роботи – Комарчин Неля Романівна _____
підпис

Науковий керівник – кандидат педагогічних наук, доцент

Даниляк Руслана Зіновіївна _____
підпис

Дрогобич, 2025

АНОТАЦІЯ

Неля Комарчин

Формування громадянської свідомості учнів початкових класів в умовах освітнього процесу Нової української школи

У магістерській роботі висвітлено теоретичні аспекти формування громадянської свідомості. Розкрито зміст поняття «громадянська свідомість особистості» на основі аналізу психолого-педагогічної літератури. Охарактеризовано громадянську свідомість у системі громадянського виховання в історичному вимірі. Здійснено аналіз основних законодавчих документів України, які визначають формування громадянської свідомості як одне із пріоритетних завдань сучасного українського суспільства.

У другому розділі магістерського дослідження проаналізовано Державний стандарт початкової освіти з погляду формування громадянської свідомості учнів. Охарактеризовано громадянську та історичну освітню галузь, яка у поєднанні з іншими освітніми галузями має на меті формування і розвиток громадянських рис у школярів. Розкрито методичні особливості формування громадянської свідомості учнів початкових класів у процесі вивчення інтегрованого курсу «Я досліджую світ» та засобами проведення ранкових зустрічей і позакласних виховних заходів на громадянську тематику.

ANNOTATION

Nelia Komarchyn

Formation of civic consciousness of primary schoolchildren in the educational process of New Ukrainian School

The master's thesis elucidates the theoretical aspects of the formation of civic consciousness. It reveals the content of the concept of "civic consciousness of the personality" which is based on the analysis of psychological and pedagogical literature. Civic consciousness in the system of civic education is characterized in a historical dimension. It is analyzed the main legislative documents of Ukraine, which define the formation of civic consciousness as one of the priority tasks of modern Ukrainian society.

The second chapter of the master's research analyzes the State Standard of Primary Education from the point of view of formation of students' civic consciousness. It characterizes the civic and historical educational field, which in combination with other educational fields aims to form and develop students' civic features. Methodological peculiarities of the formation of civic consciousness of primary schoolchildren in the process of studying the integrated course "I Explore the World", and also by means of carrying out morning meetings and extracurricular educational events on civic topics are revealed.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. Теоретичні аспекти формування громадянської свідомості..	9
1.1. Зміст поняття «громадянська свідомість особистості» у психолого-педагогічній літературі.....	9
1.2. Громадянська свідомість у системі громадянського виховання.....	16
Висновки до першого розділу	25
РОЗДІЛ 2. Методичні особливості формування громадянської свідомості учнів початкової школи	26
2.1. Місце проблеми формування громадянської свідомості учнів у Державному стандарті початкової освіти	26
2.2. Методичні шляхи формування громадянської свідомості учнів початкових класів	33
Висновки до другого розділу	44
ВИСНОВКИ	45
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	48

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасне українське суспільство переживає складні часи ментальної трансформації, розвитку демократичних цінностей та зміни пріоритетів. Серед чинників, які є джерелом цих змін, виділяють політичні (політична ситуація в країні, рівень задоволеності та довіри до влади, рівень політичної свободи, верховенство закону та рівність громадян), соціально-економічні (рівень розвитку економіки, поділ населення на соціально-економічні верстви відповідно до рівня доходів), психолого-педагогічні (визнання важливості освіти на суспільному рівні, пріоритет моральних та загальнолюдських цінностей) тощо.

Надважливою у цьому процесі виступає освітня сфера, адже наука, освіта, виховання як основні складники цієї багатогранної системи є тим вектором, який спрямовує розвиток суспільства у правильне русло, забезпечуючи ефективність функціонування усіх його сфер (політичної, соціально-економічної, культурної, духовної). Пріоритетним напрямом модернізації суспільства загалом та системи освіти зокрема сьогодні виступає громадянське виховання особистості, формування громадянських почуттів та громадянської свідомості, усвідомлення громадянських прав та обов'язків, а відтак – розвиток істинного громадянина з виробленою активною життєвою позицією, відповідальністю, сформованою соціальною та політичною культурою.

Серед завдань системи освіти чільне місце належить загальній соціалізації особистості, тобто входженню людини у соціум як активного учасника. Одним із аспектів соціалізації є і громадянська соціалізація особистості, тобто входження людини у соціум як свідомого громадянина. Ключем до успішного розвитку почуття усвідомлення себе як громадянина, тобто громадянської свідомості особистості є цілеспрямовані процеси громадянської освіти і громадянського виховання. Громадянське виховання здійснюється в усіх сферах суспільного життя, адже повага до своєї держави,

знання історії свого народу, любов до національної культури та здатність визнати свої особисті інтереси менш вартісними та важливими порівняно з інтересами держави, – все це є проявами громадянської свідомості та громадянських почуттів на різних рівнях.

Проблема формування та розвитку громадянської свідомості є проблемою міждисциплінарною, адже її вивчають та розробляють філософи, політологи, соціологи, педагоги, психологи. Дослідження цієї актуальної проблеми крізь призму педагогіки є вимогою сучасного суспільства, адже виховання громадянина відбувається протягом усього життя людини і починається уже з перших днів навчання дитини у школі. Видатні українські науковці, філософи та педагоги неодноразово у своїх численних працях розкривали особливості громадянського виховання, а отже, і формування громадянської свідомості школярів крізь призму принципів народності, культуровідповідності, гуманізму: Г. Сковорода (принципи народності та верховенства права у вихованні вільного громадянина), М. Грушевський (громадянські та духовні цінності людини-патріота), Г. Ващенко (виховний ідеал громадянськості), С. Русова (спільна мета процесів навчання і виховання з урахуванням потреб держави у розвитку громадянськості), В. Сухомлинський [35] (патріотична та гуманістична складові особистості людини-громадянина). М. Бабкіна [1] аналізує особливості формування активної громадянської позиції учнів у позакласній виховній роботі; О. Пометун [26] розглядає проблему формування громадянської свідомості та ідентичності з позицій компетентнісного підходу до організації освітнього процесу; В. Тесленко [36; 37] характеризує етапи розвитку системи громадянської освіти та громадянського виховання в руслі розвитку громадянської свідомості та громадянських почуттів особистості.

Бачення та розуміння основ громадянського виховання у різних народів та держав змінювалось відповідно до етапів історичного розвитку та формування суспільного життя. Спільним для усіх часів залишається ідея про

те, що громадянське виховання повинно формувати громадянську свідомість та базуватись на загальнолюдських цінностях, які допомагають особистості усвідомити важливість своєї національності і водночас сприяють об'єднанню людей різних національностей навколо спільної мети.

Основними законодавчими документами, які регламентують важливість громадянського виховання та формування громадянської свідомості особистості є Конституція України [16], Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України [17], Концепція розвитку громадянської освіти в Україні [18], Національна доктрина розвитку освіти [22], Закон України «Про освіту» [27], Закон України «Про повну загальну середню освіту» [28].

Фундаментом для розвитку громадянської свідомості особистості виступає початкова ланка освіти, адже саме в молодшому шкільному віці закладаються основи шанобливого ставлення та любові до України, її історичного минулого та культури, національного характеру та світогляду, демократичних та загальнолюдських цінностей, патріотичних та громадянських почуттів, що є визначальним для вироблення свідомої та активної громадянської позиції людини у майбутньому дорослому житті.

Об'єкт дослідження – освітній процес початкової школи крізь призму громадянського виховання молодших школярів.

Предмет дослідження – шляхи формування громадянської свідомості учнів початкових класів в умовах освітнього процесу.

Мета дослідження – розкрити теоретичні та методичні аспекти формування громадянської свідомості учнів в освітньому процесі Нової української школи.

Відповідно до окресленої мети визначено основні **завдання дослідження**:

- **розкрити** зміст поняття «громадянська свідомість особистості» на підставі аналізу психолого-педагогічної літератури;

- **охарактеризувати** громадянську свідомість у системі громадянського виховання;
- **з'ясувати** місце проблеми формування громадянської свідомості учнів у Державному стандарті початкової освіти;
- **висвітлити** методичні шляхи формування громадянської свідомості учнів початкових класів.

Під час виконання магістерської роботи та реалізації поставлених мети і завдань було застосовано **теоретичні** (опрацювання та аналіз науково-методичної та психолого-педагогічної літератури відповідно до теми дослідження, систематизація та узагальнення опрацьованого матеріалу) та **емпіричні** (спостереження за освітнім процесом початкової школи, узагальнення педагогічного досвіду з проблеми формування громадянської свідомості молодших школярів) **методи дослідження**.

Теоретичне значення роботи. За результатами магістерського дослідження розкрито актуальність проблеми формування громадянської свідомості учнів початкових класів у сучасних трансформаційних умовах розвитку суспільства та модернізації освітнього процесу.

Практичне значення роботи. У магістерському дослідженні окреслено методичні особливості формування громадянської свідомості молодших школярів у системі громадянського виховання в освітньому процесі Нової української школи.

Апробація роботи. За матеріалами магістерської роботи опубліковано тези на тему «Формування громадянської свідомості учнів в умовах освітнього процесу початкової школи» у Збірнику матеріалів Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції студентів, магістрів, молодих науковців «Promising scientific researches of Eurasian scholars 2025» (США, 29 вересня 2025 року).

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, двох розділів, чотирьох підрозділів, висновків та списку використаної літератури.

РОЗДІЛ 1. Теоретичні аспекти формування громадянської свідомості

1.1. Зміст поняття «громадянська свідомість особистості» у психолого-педагогічній літературі

В умовах трансформації суспільства та його ідеалів на світовому рівні відбувається переосмислення основних векторів розвитку та пріоритетних завдань модернізації суспільства. Сьогодні на перший план виходить виховання особистості, яка є громадянином, у якої розвинені громадянські чесноти і почуття, яка активно діє у соціальному просторі, яка відповідально ставиться до прав та обов'язків (як своїх, так і інших людей). Сьогодні суспільство потребує громадян із чітко та послідовно сформованою громадянською свідомістю.

На основі критичного аналізу поглядів зарубіжних та українських дослідників розкривають сучасне розуміння змісту громадянської свідомості.

П. Куртц (США) визначає громадянську свідомість як таку якісну характеристику людини-громадянина, яка пов'язана з повагою до особистості іншої людини, а також з розвитком якостей, необхідних для усвідомлення та пошуку власного місця у сучасному мінливому світі.

Т. Хюсен (Швеція) асоціює громадянську свідомість з моральним потенціалом людини-громадянина, яка за своєю сутністю є міжнаціональним гуманістом, адже сприймає та засвоює норми та цінності не лише в межах своєї держави, але й в масштабах цілого світу.

М. Крозьє (Франція) позиціонує громадянську свідомість як свободу людини-громадянина, яка є пріоритетом для вільного розвитку особистості у процесі здобуття освіти.

С. Гуд та В. Меркель (Франція) висловлюють думку про усвідомлення громадянських обов'язків людиною-громадянином з позицій прийняття особистої відповідальності [37, 8].

Представники української педагогічної думки також звертаються до проблеми громадянської свідомості. В. Сухомлинський [35] наголошував на важливості усвідомлення людиною-громадянином антиномій «добро – зло», «честь – безчестя», «справедливість – несправедливість», що сприяє формуванню патріотичних почуттів та моральних цінностей особистості. Він асоціює громадянську свідомість із патріотизмом, відчуття якого розвивається протягом усього життя людини і проходить ряд етапів. Свідомість громадянина, його патріотичні почуття починають формуватися зі свідомої любові до себе, яка поступово переходить на ширшу любов до батьків та предків свого роду. З поваги до батьків і шанобливого ставлення до пам'яті предків виховується любов до України. Ця любов з часом трансформується на любов людей, до свого народу. Процес виховання громадянина передбачає розвиток фізичної, розумової, психічної, світоглядної, морально-духовної, емоційної, естетичної, соціальної та діяльнісної сфер особистості. Важливим, на його думку, є виховання громадянської гідності особистості як рушія суспільного розвитку. «Громадянські почуття – це найвищі і найблагородніші рухи душі, вони звеличують людину, утверджують у ній суспільну свідомість, честь, гордість» [35, 520], – зазначав педагог. В. Сухомлинський вважав, що людині із сформованою громадянською свідомістю та розвиненим почуттям громадянської гідності «... властиве особливе бачення світу; все, що відбувається навколо неї, вона розглядає через призму громадянської значимості» [35, 520-521]. Громадянська честь, гідність та свідомість в цілому виступають джерелом моральності особистості.

М. Бабкіна характеризує громадянську свідомість через активну громадянську позицію, яка є системою «...ціннісних і соціальних орієнтацій, ставлень особистості... до суспільства, нації, держави, до себе як до громадянина» [1, 14].

В. Тесленко розглядає історичний аспект формування громадянської свідомості через систему громадянських знань людини-громадянина, а також її цінностей та переконань [36; 37].

К. Чорна вважає, що визначальною компонентою громадянської свідомості є моральність особистості, яка за своєю сутністю є сукупністю таких гуманістичних рис, як милосердя, совість, гідність, чесність, повага до свого роду, толерантність та розуміння цінності іншої людини [42].

Громадянська свідомість нерозривно пов'язана з такими взаємодоповнюючими одне одного поняттями як «громадянськість», «громадянська активність», «громадянська позиція».

Громадянськість в «Українському педагогічному словнику» визначено як «... усвідомлення кожним громадянином своїх прав і обов'язків щодо держави, суспільства; почуття відповідальності за їхнє становище» [8, 75]. В. Полехіна на підставі аналізу поглядів науковців характеризує громадянськість як національний світогляд особистості, сформований національною ідентичністю, тобто усвідомленим позиціонуванням себе як невіддільного елемента суспільства певної держави; як правовий світогляд особистості, побудований на основі усвідомлення громадянських прав та обов'язків; як громадянсько-патріотичний світогляд особистості, утворений такими особистісними якостями, як відданість Батьківщині, соціальна відповідальність, громадянський обов'язок, визнання цінностей [25, 45]. Без розвиненої громадянськості не можна говорити про розвиток громадянської свідомості, адже саме громадянськість виступає тією необхідною умовою, яка сприяє формуванню людини, здатної підтримувати і розвивати державницькі ідеї, спрямовані на відновлення суспільства, захист прав і свобод громадянина, посилення національного духу [11, 157].

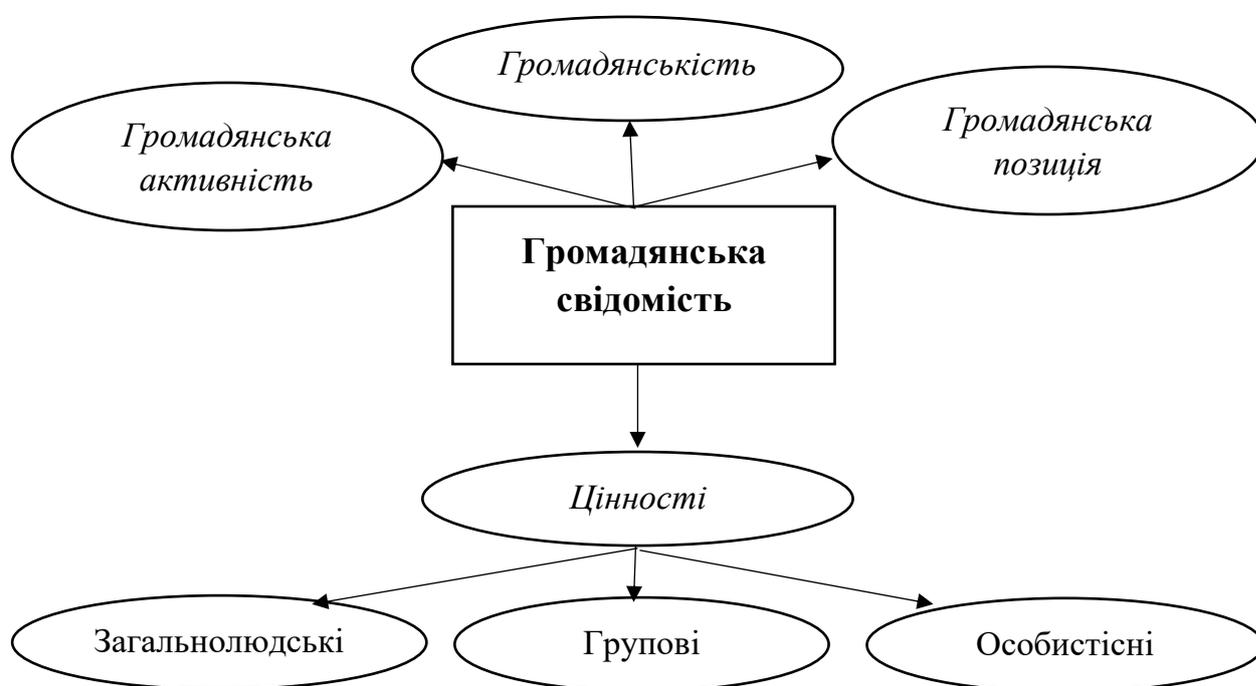
Однією із засадничих основ формування громадянської свідомості є **громадянська активність**, що являє собою сукупність знань та умінь,

моральних та вольових якостей, внутрішніх мотивів до здійснення діяльності, спрямованої на зміцнення національного духу та розвиток громадянського суспільства за принципами демократії, гуманізму, верховенства права [25, 45]. Громадянська активність за своєю сутністю має діяльнісно-практичний характер, адже вона реалізується у процесі свідомого практичного застосування засвоєних громадянських знань, в усвідомленні та використанні своїх громадянських прав та обов'язків у повсякденному житті, в ініціативності та самоактуалізації у колективах різного рівня, у вмотивованій інформаційній діяльності, у вмінні приймати самостійні обдумані рішення та здійснювати громадянський вибір [1].

Рівень громадянської активності особистості напряму залежить від рівня сформованості її **громадянської позиції**, що за своєю сутністю є проявом готовності людини виконувати громадянські обов'язки, брати активну участь у різних видах суспільно-корисної діяльності з метою утвердження демократичного устрою та захисту громадянських прав і свобод у суспільстві [25, 46]. Громадянська позиція є складним соціально-психологічним утворенням у структурі свідомості особистості, яке виявляє себе у здатності людини здійснювати критичний аналіз різноманітних суспільних процесів, у вмінні обирати правильне рішення у нестандартних ситуаціях, у відчутті відповідальності за перебіг та результати своєї діяльності, у прагненні проявити самостійність та нестандартність мислення у процесі виконання завдань, що у комплексі веде до осмислених громадянських вчинків та стимулює процеси самоідентифікації, саморозвитку, самореалізації [23].

Дуже важливим є також **ціннісний аспект громадянської свідомості**. У аксіологічній структурі громадянської свідомості прийнято розрізняти три основні групи цінностей: загальнолюдські, групові та особистісні. Загальнолюдські цінності включають цінності життя, моральності, істини, добра, відповідальності, свободи, віри, творчості, гуманізму та формуються

через тісну взаємодію та вплив усіх соціальних інститутів, в які включена особистість (сім'я, школа, робочий колектив, громада, держава). Групові цінності являють собою ціннісні орієнтації групової поведінки у певних ситуаціях групової життєдіяльності. До них належать вікові, гендерні, громадянські, національні, міжкультурні ціннісні орієнтири. Особистісні цінності характеризуються особистісною спрямованістю. Саме рівень сформованості особистісних цінностей, до яких зараховують цінності життя, здоров'я, сім'ї, справедливості, конструктивізму говорить про рівень суспільної та громадянської зрілості особистості [20, 59–61].

Мал. 1. Зміст громадянської свідомості

Громадянська свідомість охоплює три компоненти: когнітивний, мотиваційний та діяльнісний. *Когнітивний компонент* передбачає сформованість у людини знань та уявлень про державу, її історію, культуру, символи, мову, про права та обов'язки людини-громадянина, про основні соціальні інститути, про норми поведінки на засадах моралі і права, про демократію, свободу, справедливість, відповідальність. *Мотиваційний компонент* визначає ціннісні орієнтації, почуття і ставлення людини до

інших людей та до всього навколишнього світу. До таких емоційно-ціннісних орієнтирів особистості належать любов до Батьківщини, повага до законів, знання традицій, розвинене почуття людяності, справедливості, бажання допомагати нужденним та служити на благо розвитку суспільства. *Діяльнісний компонент* передбачає реальні дії людини, наповнені громадянським змістом. Прикладами таких дій є свідоме та чітке виконання своїх обов'язків, дотримання правил відповідальної поведінки у колективі, активна участь у житті громади, виявлення чесності, доброти та гідності у процесі виконання громадських справ.

Відповідно до рівня сформованості свідомої громадянської поведінки та ставлення до соціальної реальності науковці виділяють три типи громадянської свідомості: активний (суспільні лідери), адаптивний (суспільні конформісти та маргінали), індіферентний (суспільні аутсайдери).

Люди з *активним типом громадянської свідомості* беруть активну участь у суспільно-політичному і громадському житті суспільства, відстоюючи права громадян, принципи демократії, рівності, справедливості. Вони ініціативні у своїх діях, є членами політичних партій та громадських організацій, активно слідкують за політичними новинами та подіями через засоби масової інформації, ведуть активне суспільне життя.

Представники *адаптивного типу громадянської свідомості* добре орієнтуються у системі політичних інститутів та основних принципах їх діяльності, але не проявляють активної участі у функціонуванні політичної системи та громадському житті. Люди з таким типом свідомості вибірково переглядають політичні новини, не здійснюють критичного аналізу отриманої інформації, не відчують внутрішньої сили і потреби змінити політичну систему і дбають більше про задоволення особистих потреб, ніж задоволення потреб суспільства.

Індиферентний тип громадянської свідомості притаманний людям, які зовсім не цікавляться суспільно-політичним та громадським життям, діяльністю центральної влади, не виявляють інтересу до політичних подій та мають низький рівень політичних знань [15, 38-39].

Громадянська свідомість має різні форми прояву на поведінковому рівні. Емоційно-чуттєві прояви громадянської свідомості виявляються у переживаннях особистості за рідну країну. Серед громадянських емоцій та почуттів прийнято виділяти любов до Батьківщини, гордість за героїчне минуле народу, усвідомлення особистої причетності до долі своєї держави, беззаперечну віру у світле майбутнє. Діяльнісні прояви громадянської свідомості мають практичний характер, адже передбачають виконання людиною певних дій, спрямованих на досягнення користі для своєї країни. До громадянських дій зараховують захист Батьківщини від ворогів, активну волонтерську діяльність з метою покращення благоустрою співгромадян та утвердження моральних і духовних ідеалів.

Формування громадянської свідомості починається з виховання любові та поваги до рідної мови, до рідного краю та його культури, до свого рідного дому, до своєї школи. Основи цих почуттів закладаються ще у дошкільному віці і поступово зміцнюються та збагачуються новими барвами. Доросла людина-громадянин виходить на новий рівень любові та поваги. Громадянська свідомість у дорослому віці передбачає любов до своєї країни, знання та повагу до її минулого.

Отже, громадянська свідомість є системою моральних принципів, які відображають ставлення людини до мови, історії, культури свого народу і є своєрідним закликком до відданого служіння своїй державі з метою збереження її цілісності та незалежності, з метою захисту інших громадян. Всі ці ціннісні орієнтації і ставлення розкриваються через сукупність таких суспільних почуттів, переконань, поглядів, вчинків, які в комплексі можна назвати любов'ю до Батьківщини у широкому сенсі.

1.2. Громадянська свідомість у системі громадянського виховання

У розвитку громадянської свідомості особистості виокремлюють два взаємопов'язані процеси, які є стратегічно важливими. Це громадянська освіта та громадянське виховання. Громадянська освіта визначається як процес набуття учнями комплексу знань про основні права та обов'язки громадянина, що є основою для формування і розвитку громадянського мислення. Громадянське виховання є процесом цілеспрямованого розвитку особистості учнів як громадян.

Різниця між цими процесами полягає у принципах реалізації. Громадянська освіта спрямована на навчання та отримання знань і умінь здійснювати певні суспільно-політичні дії, на формування відчуття відповідальності і необхідності захисту власних інтересів у стосунках з іншими людьми та інтересів держави, на виховання поваги до суспільних цінностей. У сучасному розумінні громадянська освіта має міждисциплінарний характер і у практиці виступає «...як сучасна інтегративна педагогічна технологія формування громадянських чеснот» [36, 65]. У фокусі громадянського виховання виступає скоординований виховний вплив різних сфер та інститутів суспільства на громадянську активність індивідів.

Отже, громадянська освіта здійснюється через освітню діяльність теоретичного і практичного спрямування (учні початкової школи засвоюють елементи громадянської освіти через вивчення різних освітніх галузей, а учні середньої і старшої ланок загальної середньої освіти та здобувачі вищої освіти вивчають інтегрований курс «Громадянська освіта», метою якого є «... цілеспрямована підготовка учнівства до ефективного функціонування в системі демократичних суспільних відносин на основі соціальної взаємодії, громадянської участі та відповідальності» [9, 3]), а громадянське виховання реалізується через систему міжособистісного спілкування різного рівня. Спільним і надзвичайно важливим аспектом цих процесів є те, що і

громадянська освіта, і громадянське виховання спрямовані на формування і розвиток громадянських почуттів та громадянської свідомості особистості.

Етапи становлення громадянської освіти та громадянського виховання, зокрема і особливостей розвитку громадянської свідомості в історичному вимірі є предметом дослідження у працях багатьох науковців. В Україні цю проблему досліджує зокрема Валентин Тесленко.

Зародження ідей розвитку громадянської свідомості сягає часів античності. Так, ще давньогрецький філософ Платон у фундаментальній праці «Держава» наголошував на тому, що ідеальною державою є та, якою керують самовіддані люди-мудреці, що ставлять загальнодержавні інтереси вище за свої власні. Громадяни такої держави асоціювались з пріоритетним відчуттям патріотизму, високої моральності, відповідальності та прагненням жити в гармонії з собою і природою. В епоху Середньовіччя формування громадянської свідомості та громадянських почуттів пов'язувалося із засвоєнням християнських цінностей, які визначали місце людини у соціумі. Доба Відродження в аспекті формування громадянської свідомості характеризується єдністю релігійно-морального виховання та громадянського становлення і розвитку громадянської гідності вільної особистості. Дж. Локк висунув ідеї про права та свободи громадян у державі, в якій панує «суспільний договір» законодавчої, виконавчої та федеративної влади. У XVIII ст. в країнах Західної Європи запанували ідеї виховання громадянина із сформованою громадянською свідомістю та громадянськими цінностями на основі особистісного підходу. Особистість людини визнавалась найбільшою цінністю, тому К. Гельвецій, Ж.-Ж. Руссо та інші висували ідеї про те, що місце людини у суспільстві визначається не її соціальним походженням чи расовою приналежністю, а саме тим, що вона є людиною – вільним членом суспільства.

Ключовим моментом у визнанні пріоритетності виховання громадян та розвитку громадянської свідомості було прийняття 26 серпня 1789 р.

«Декларації прав людини і громадянина» у Франції. Цей надзвичайно важливий документ проголошував рівність у правах і свободу усіх людей. Згідно з основними положеннями цього документу кожна людина має право на безпеку та захист з боку держави, свободу слова та волевиявлення, усі громадяни є рівними перед законом. «Декларація прав людини і громадянина» стала фундаментом розвитку громадянського суспільства більшості демократичних держав.

Гуманістичні ідеї Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та інших розвинули у своїх працях І. Кант, Й. Песталоцці, І. Фіхте, розглядаючи проблему формування громадянської свідомості та процесу громадянського виховання особистості крізь призму загальнолюдських цінностей, які сприяють зближенню та єдності представників різних національностей. На початку ХХ ст. набули поширення науково-педагогічні теорії дитиноцентристського спрямування. Д. Дьюї пропонував формувати демократичні цінності та громадянські почуття з раннього дитинства, щоб у такий спосіб людина могла засвоювати досвід відносин на засадах демократизму, врахування потреб особистості для досягнення власного успіху та успішної самореалізації і соціалізації у суспільстві [36].

Проблема громадянського виховання та формування громадянської свідомості в українському історичному контексті відповідала реаліям життя. Споконвічне прагнення українців до свободи та незалежності, соціальної рівності та справедливості виявлялося в наявності елементів громадянськості в освіті та вихованні молодого покоління ще з часів Київської Русі. «Повчання дітям» Володимира Мономаха розкриває основні ідеї розвитку суспільства та його громадян тих часів. Пріоритетними були християнські цінності, моральність, повага до інших людей, активна життєва та громадянська позиція з усвідомленою відповідальністю перед Батьківщиною. Утвердження справедливості, рівності, визнання громадянських прав і свобод особистості та їх захист були провідними ідеями І. Борецького, М.

Смотрицького та інших представників епохи братських шкіл у XVI – XVIII ст. Козацька доба на перше місце висунула системне виховання людини-громадянина в сім'ї, школі та суспільному житті. Людина-громадянин має цінувати і розвивати українську національну культуру та вільне демократичне суспільство. Видатні українські педагоги XX ст. наголошували на єдності моральних цінностей та громадянських почуттів як рушійних сил розвитку особистості і суспільства в цілому (А. Макаренко), а також на першочерговості патріотичного виховання особистості, розвитку її громадянських чеснот як передумов активної діяльності, спрямованої на розбудову держави (В. Сухомлинський). Сьогодні ідеї розвитку громадянського суспільства, створення системи громадянського виховання та формування громадянської свідомості особистості пронизують праці В. Андрущенка, І. Беха [2; 3], О. Вишневського [5], В. Кременя [19], О. Сухомлинської [34] та багатьох інших представників української педагогічної спільноти.

Важливість громадянського виховання, а, отже, і розвитку громадянської свідомості у сучасному українському суспільстві прописано у головному законодавчому документі – Конституції України [16]. У розділі 1 «Загальні засади» регламентуються суверенітет України (статті 1-2), єдине громадянство (стаття 4), верховенство права (стаття 8), державний статус української мови (стаття 10), державні символи України (стаття 20) тощо.

Стаття 11 Конституції України має такий зміст: «Держава сприяє консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України» [16], що висвітлює пріоритетність формування громадянської свідомості як поєднання національного характеру та світогляду із толерантним ставленням до культури та світогляду інших народів.

У *Статті 17 Конституції України* наголошується на відповідальності кожного громадянина за безпеку своєї держави: «Захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу» [16].

Громадянську спрямованість має розділ 2 Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», який регламентує право на розвиток своєї особистості без порушення прав інших людей (стаття 23), рівність конституційних прав і свобод (стаття 24), право на життя (стаття 27) та повагу до своєї гідності (стаття 28) і свободу (стаття 29), право на свободу думки і слова (стаття 34), вільну участь у легітимних політичних партіях та громадських організаціях (статті 36-37), свободу творчості у різних проявах (стаття 54).

Стаття 65 Конституції України означає головний обов'язок свідомого громадянина держави: «Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України» [16], а *стаття 68* – верховенство закону та толерантність громадян: «Кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей» [16].

Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України розглядає громадянсько-патріотичне виховання молоді як один із виховних напрямів формування «... патріотизму як почуття і як базової якості особистості» [17]. У документі зазначено, що формування громадянської свідомості має здійснюватися «... на прикладах героїчної боротьби Українського народу за самовизначення і творення власної держави, ідеалів свободи, соборності та державності» [17]. Усвідомлення одвічного прагнення українців бути самобутньою нацією, знання та повага до трагічної та героїчної історії України (славні події становлення

державництва, демократії та громадянського суспільства в різні історичні епохи: княжа доба, козацтво, Українські Січові Стрільці, Українська народна Республіка та Західноукраїнська Народна Республіка, Українська Повстанська Армія, революційні події в незалежній Україні 2004 р., 2013-2014 років, сучасна війна російської федерації проти України) – є передумовами формування ціннісних орієнтирів особистості громадянського спрямування.

Громадянське виховання реалізується через окремі напрями, які у своїй сукупності спрямовані на становлення громадянина та формування громадянської свідомості.

Мал. 2. Система громадянського виховання

Патріотичне виховання передбачає розвиток любові до Батьківщини, поваги до історії, традицій та культурних здобутків свого народу, почуття відповідальності та готовності стати на захист своєї країни. На думку Василя Сухомлинського, патріотичні почуття перетворюються на стійкі

переконання, ідеали та цінності у структурі особистості за умов системної роботи самої людини над своїм самовдосконаленням і становленням як громадянина, а також через правильну організацію процесу навчання, який має чітку спрямованість на розвиток патріотичного світогляду.

Національне виховання є системним процесом формування національного менталітету, національної самосвідомості шляхом взаємодії громадян у суспільстві на основі усвідомлення загальнонаціональних та культурних цінностей. Національне виховання нерозривно пов'язане з процесом інтернаціонального виховання, адже людина соціально взаємодіє з представниками різних національностей, що допомагає виховати особистість, яка відкрита до засвоєння соціально-культурного досвіду інших народів та може свідомо інтегрувати соціально-культурні цінності. Заклик щодо важливості міжкультурної толерантності звучав ще у рядках поеми «І мертвим, і живим...» славетного Тараса Шевченка:

«Учітесь, читайте,

І чужому навчайтесь,

Й свого не цурайтесь»

Правове виховання має на меті формування системи знань та усвідомлення громадянських прав та обов'язків, передбачених Конституцією України, розвиток громадянської поведінки згідно з вимогами демократичного суспільства, вироблення почуття поваги до правових норм з практичним використанням правових правил у повсякденному житті, усвідомлення значущості юридичного законодавства.

Виховання на засадах загальнолюдських цінностей передбачає формування та розвиток таких важливих якостей, як усвідомлення неповторності кожної особистості та повагу до її почуттів, думок та смаків, прагнення до утвердження суспільного ладу на засадах демократії, гуманізму, свободи, справедливості, миру та несприйняття будь-яких проявів

насильства, тиранії чи жорстокого поводження і приниження гідності людини.

Одним із стратегічних завдань реформування та модернізації системи освіти в Україні є «... розбудова національної системи освіти як найважливішої ланки виховання свідомих громадян Української держави... з урахуванням кардинальних змін в усіх сферах суспільного життя України» [12], як зазначено у Державній національній програмі «Освіта» («Україна ХХ століття»).

Національний та громадянський характер організації освітнього процесу означено у Національній доктрині розвитку освіти, адже саме освіта виступає тим стратегічно важливим ресурсом, який усіма своїми засобами та методами спрямований на утвердження та забезпечення національних інтересів громадян, покращення добробуту людей, посилення авторитету держави та її конкурентоспроможності на міжнародному рівні, формування свідомого громадянина [22]. У документі зазначено, що вся система освіти «...утверджує національну ідею, сприяє національній самоідентифікації, розвитку культури Українського народу, оволодінню цінностями світової культури, загальнолюдськими надбаннями» [22].

Ще одним стратегічно важливим документом, який наголошує на важливості формування громадянської свідомості особистості у процесі громадянського виховання є Концепція розвитку громадянської освіти в Україні. Основними напрямками громадянської освіти визначено правову освіту громадян як розуміння і реалізацію прав та обов'язків і активну участь громадян у суспільно-політичному житті на місцевому та всеукраїнському рівнях. Формування громадянської свідомості має здійснюватися на всіх щаблях: дошкільна освіта, повна загальна середня освіта, спеціалізована та позашкільна освіта, професійна освіта, фахова передвища освіта, вища освіта, освіта дорослих. Всі ланки системи освіти мають бути наповнені громадянським змістом. У документі також подано перелік основних

громадянських компетентностей, якими повинен володіти свідомий громадянин, серед яких виділено такі: розуміння своєї ідентичності на громадянському (державному), національному та культурному рівнях; збереження традицій та духовних цінностей українського народу; усвідомлення важливості національної пам'яті та її значення у перебігу різних суспільно-політичних процесів; знання і застосування європейських цінностей та принципів демократії; повага до інших народів; осмислення цінності прав і свобод людини і громадянина; здатність діяти на засадах рівності, толерантності, доброчесності, соціальної справедливості, неконфліктності; розуміння принципів державного устрою; відповідальне виконання своїх громадянських обов'язків у суспільно-політичному та повсякденному житті; вміння аргументувати та відстоювати власну позицію з повагою до думок інших людей; здатність здійснювати критичний аналіз інформації; вміння вести соціальну комунікацію у процесі спільного розв'язання проблем [18].

Розвиток громадянських навичок і як результат – формування громадянської свідомості у системі громадянського виховання є складним системним процесом, спрямованим на розвиток цілісного світогляду особистості на засадах пріоритетності морально-духовних цінностей, толерантності на гендерному, релігійному, соціальному, етнічному, расовому рівнях, усвідомленої відповідальності за свої рішення, вчинки та їх наслідки, набуття особистого досвіду громадянської поведінки в суспільстві.

Висновки до першого розділу

Нормативно-правові документи, які на законодавчому рівні регламентують важливість громадянського виховання та формування громадянської свідомості молодого покоління, розкривають змістову складову становлення людини як громадянина у сучасному суспільстві.

Громадянська свідомість підноситься вище за особисті інтереси людини, вона представляє інтереси всього суспільства. За своєю сутністю громадянська свідомість є інтегральною характеристикою особистості, яка втілює в собі весь набір норм, цінностей, ідеалів, які визначають фундаментальні основи життєдіяльності всього суспільства. Саме громадянська свідомість є каталізатором суспільних змін та розвитку, адже появляється в активних громадянських діях членів суспільства.

Громадянська свідомість є свідомою громадянською позицією особистості, критерієм її громадянської зрілості. Визначниками громадянської свідомості є повага до Конституції України, шанобливе ставлення до державних символів і державної мови України, знання історії, культурних та звичаєвих надбань свого народу, усвідомлення конституційних прав, свобод і обов'язків людини і громадянина, сформованість почуття власної гідності, осмислення загальнолюдських та національних цінностей українського народу та інших народів чи націй.

Формування громадянської свідомості у системі громадянського виховання є цілеспрямованим процесом системного характеру. Розвиток громадянськості, активної громадянської позиції, моральності та інших цінностей як структурних елементів громадянської свідомості має здійснюватися комплексно, з урахуванням динамічності сучасного світу, соціального досвіду та демократичних цінностей суспільства.

РОЗДІЛ 2. Методичні особливості формування громадянської свідомості учнів початкової школи

2.1. Місце проблеми формування громадянської свідомості учнів у Державному стандарті початкової освіти

Освіта формує засадничі основи для розвитку особистості в інтелектуальному, морально-духовному, культурному та фізичному вимірах, вона виступає фундаментом для розвитку суспільства та успішної соціалізації та самореалізації кожної особистості.

Метою системи освіти, згідно із Законом України «Про освіту», є «...всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей...» [27] (особистісний аспект), «...виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству...» [27] (громадянський аспект), а також «...збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу Українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору» [27] (розвивальний аспект).

З урахуванням сучасних реалій життя одним із пріоритетних завдань системи освіти сьогодні є становлення громадянина, у якого необхідно розвивати національно-патріотичну та громадянську свідомість, почуття відповідальності за благоустрій суспільного життя, готовність захищати національні інтереси держави як безумовний громадянський обов'язок.

Процес формування громадянської свідомості здобувачів освіти будь-якого рівня, зокрема і початкової ланки визначається методологічними підходами до організації освітнього процесу.

Державний стандарт початкової освіти, метою якого є всебічний та гармонійний розвиток дитини, її творчих здібностей, навичок здійснення самостійної діяльності, компетентностей з урахуванням вікових та психофізіологічних особливостей, індивідуальних потреб, побудований на засадах компетентнісного підходу. В основі такого підходу є формування ключових компетентностей учнів, завдяки чому відбувається зміна акцентів освітнього процесу: головним завданням виступає не просто нагромадження знань, умінь та навичок, а формування та розвиток умінь активно діяти, критично мислити, правильно застосовувати здобутий досвід у нестандартних і проблемних ситуаціях. Н. Бібік розглядає компетентність як «...динамічну комбінацію знань, способів мислення, поглядів, цінностей, навичок, умінь, інших особистих якостей» [24, 12]. На її думку, саме компетентність «...визначає здатність особи успішно провадити професійну та/або подальшу навчальну діяльність» [24, 12].

Чільне місце серед ключових компетентностей, передбачених Державним стандартом початкової освіти, належить *громадянським та соціальним компетентностям*. Вони безпосередньо пов'язані з питанням формування громадянської свідомості школярів, адже оволодіння цими компетентностями передбачає самоідентифікацію людини як громадянина України, повагу до культурного різноманіття народів, знання та розуміння ідей демократії, відчуття справедливості та рівності, знання та повагу до прав людини, вміння чітко діяти в певних ситуаціях конфліктного характеру, причиною яких можуть бути прояви дискримінації.

Окрім компетентнісного підходу до організації освітнього процесу Нової української школи сьогодні також широко застосовуються особистісно-орієнтований, діяльнісний, ціннісний та системний підходи. Кожен з них також певним чином передбачає формування громадянської свідомості як одне із важливих завдань.

Особистісно-орієнтований підхід є методологічним орієнтиром для такої системи дій освітнього спрямування, яка забезпечує ефективність здійснення процесів самосвідомості, самореалізації, саморозвитку особистості школярів у процесі навчання. Така особистісно-орієнтована модель освіти заснована на ідеях дитиноцентризму, тобто створення максимально комфортних умов для навчання кожної дитини, які розкривають її здібності і є близькими до життєвих планів. Особистісно-орієнтований підхід в аспекті формування громадянської свідомості передбачає створення такого освітнього середовища, яке функціонує на засадах суб'єкт-суб'єктних взаємовідносин усіх безпосередніх учасників освітнього процесу, на засадах визнання цінності особистісних якостей учнів та пріоритету розвитку життєвих та громадянських компетентностей особистості школярів.

Паралельно з особистісно-орієнтованим підходом має місце також методологічний підхід на основі педагогіки партнерства. Його ключовими аспектами також є повага до особистості дитини, доброзичливість у ставленні. Окрім того, педагогіка партнерства передбачає побудову освітнього процесу на засадах активного діалогу у взаємодії та взаємоповазі, довірі та соціальному партнерстві. Формування громадянської свідомості крізь призму педагогіки партнерства здійснюється у тісній взаємодії вчителя, учнів та батьків через формування важливих соціальних навичок, таких як спілкування з прийняттям думки інших, відчуття відповідальності за спільну справу, виконання взятих зобов'язань для спільної успішної реалізації поставленого завдання. У початковій школі програмою передбачено виконання проєктів, до підготовки яких доцільно залучати батьків. Особливо актуальним це є у 1-2 класах, коли школярі лише починають засвоювати навички соціальної взаємодії у процесі виконання дослідницьких завдань з елементами наукового пошуку. Орієнтовна тематика проєктів громадянського спрямування у початковій школі включає такі роботи: «Мій родовід» (знання та повага до свого родоводу є одним із виявів

громадянської свідомості), «Моя школа» (знайомство з історією рідної школи, її найкращими випускниками сприяє вихованню почуття гордості за свій заклад освіти), «Видатні люди рідного краю» (уявлення про відомих людей – вихідців з рідного села/міста/регіону розширюють національний світогляд), «Знай свої права та обов'язки» (підготовка стендів про права та обов'язки учнів допомагає запам'ятати ці норми і керуватись ними у повсякденному житті), «Народний календар» (вивчення традицій святкування Різдва, Великодня та інших релігійних і народних свят знайомить з культурою і традиціями українського народу та представників корінних народів і національностей).

За умов організації процесу навчання на засадах діяльнісного підходу закладаються основи для гармонійного розвитку свідомості учнів крізь призму самоактуалізації і саморозвитку під час здійснення активної діяльності. Діяльнісний підхід у процесі громадянського виховання і формування громадянської свідомості передбачає цілеспрямоване залучення учнів до різних видів діяльності (творчої, дослідницької, науково-пошукової, соціально-орієнтованої), що сприяє всебічному розвитку та полегшує процес соціалізації особистості, зокрема і соціалізації громадянській.

Сутність ціннісного підходу до організації освітнього процесу полягає в тому, що основним орієнтиром виступає формування загальнолюдських цінностей. У системі загальнолюдських цінностей прийнято виділяти принципи морально-етичної сфери особистості, зокрема такі, як справедливість, гідність, повага до себе та інших, а також принципи соціально-політичні, серед яких першочерговими є повага до рідної мови, свобода, рівність, патріотизм, відповідальність. В контексті формування громадянської свідомості засадами ціннісного підходу передбачено розвиток демократичних цінностей (право, громадянська позиція, ініціативність) та цінностей, притаманних громадянину (честь, людське життя, праця, взаємоповага).

Звісно, не викликає жодного сумніву те, що весь освітній процес спрямований на опанування знаннями, оволодіння компетентностями, формування загальнолюдських цінностей через активну, продуктивну та творчу діяльність школярів має системний характер. Системний підхід передбачає навчання як цілісну сукупність взаємопов'язаних елементів, які поєднуються в єдине ціле завдяки інтеграції. Формування громадянської свідомості учнів здійснюється не на окремому уроці, а системно, в межах усіх без винятку освітніх галузей, вивчення яких передбачено Державним стандартом початкової освіти.

Безпосередню громадянську спрямованість має *громадянська та історична освітня галузь*, метою вивчення якої є «...формування громадянської та інших компетентностей, власної ідентичності та готовності до змін шляхом осмислення зв'язків між минулим і сучасним життям, активної громадянської позиції на засадах демократії...» [13, 6], що акумулює в собі усвідомлені громадянські почуття, а також формування «...поваги до прав і свобод людини, толерантного ставлення до оточуючих, набуття досвіду життя в соціумі з урахуванням демократичних принципів» [13, 6], що передбачає успішну соціалізацію особистості.

Отже, гармонійне виховання громадянина з розвиненою громадянською свідомістю та громадянськими почуттями є першочерговим завданням вивчення цієї освітньої галузі. У системі завдань вивчення громадянської та історичної освітньої галузі також виділяють такі:

- формування цілісної системи знань, умінь та навичок громадянського характеру, які є необхідними складовими громадянина у повному розумінні;
- розвиток громадянської компетентності та громадянського мислення;

- сприйняття та осмислення загальнолюдських, демократичних і правових цінностей суспільства та формування на їх основі громадянського світогляду;
- розвиток у школярів системи громадянських якостей та почуттів крізь призму толерантності (так, під час проведення виховного заходу «Цінуй українське та поважай культуру інших народів!» учні розповідають про звичаї і традиції, надбання культури інших народів, порівнюючи з традиціями та здобутками українців. Виховні заходи такого плану сприяють розвитку не лише почуттів любові до свого народу та його культури, але й розвивають толерантність та повагу до культури інших національностей. Особливо актуальним такий захід видається, якщо у класі є представники корінних народів, кримсько-татарської спільноти чи іншої національності);
- вироблення усвідомленої потреби у здійсненні активної громадянської діяльності шляхом залучення школярів до участі в заходах і акціях громадянського спрямування з урахуванням їх вікових можливостей (наприклад, акція зі збору подарунків для військових, для людей похилого віку до Дня Святого Миколая чи Великодня).

Одним із найважливіших засобів формування громадянської свідомості є мова, адже саме через мову здійснюється виховний вплив вчителя на учнів, коли школярі слухають українські пісні, читають українські казки та легенди, в доступній формі знайомляться з історією своєї держави. В такий спосіб розвиваються не лише їхні навички мовлення, але й збагачується рівень культурної та громадянської вихованості. Окрім рідної мови засобами розвитку громадянських почуттів та свідомості виступають історія, краєзнавство, природа рідного краю, національна символіка, усна народна

творчість, родинно-побутова культура, релігійні та національні звичаї і традиції, знайомство з ветеранами та героями війни.

За результатами вивчення громадянської та історичної освітньої галузі учні початкових класів вчать встановлювати причинно-наслідкові та хронологічні зв'язки між подіями, які мали місце в минулому чи відбуваються в наш час, аналізувати вплив діяльності людини на ці події, визначати важливість пам'ятних дат подій не лише особистого, але і всеукраїнського масштабу. Важливим вмінням, що характеризує рівень сформованості громадянської свідомості школярів, є вміння працювати з історичними джерелами та джерелами соціальної інформації, здійснення їх критичного аналізу, оцінки та узагальнення. Державним стандартом початкової освіти передбачено, що здобувач освіти, вивчаючи громадянську та історичну освітню галузь, «...усвідомлює себе громадянином України, аналізує культурно-історичні основи власної ідентичності, визнає цінність культурного розмаїття» [13, 6], поважає власну гідність та права і гідність інших людей, є активним учасником шкільного соціуму та місцевої спільноти, керується демократичними та громадянськими принципами у своїй діяльності (чи то навчання, чи то творчість, чи будь-який інший вид діяльності).

Початкова школа є сензитивним періодом для закладення основ громадянської свідомості особистості, адже у молодшому шкільному віці дитина починає свідомо позиціонувати себе як громадянина, водночас усвідомлюючи своє місце в соціумі та засвоюючи правила співжиття у ньому з урахуванням основних прав та обов'язків (когнітивний компонент громадянської свідомості); у своїх діях учні початкових класів намагаються керуватися загальнолюдськими цінностями, основними нормами моралі та закону, проявляючи в такий спосіб елементи громадянськості (мотиваційний та діяльнісний компоненти громадянської свідомості).

2.2. Методичні шляхи формування громадянської свідомості учнів початкових класів

Освітній процес вибудовується на загальнолюдських цінностях, цінностях громадянського суспільства, національно-культурних цінностях українського народу та спрямований першочергово на виховання відповідальних громадян з розвиненими почуттями патріотизму, поваги до державних символів та державної мови, шанобливого ставлення до надбань матеріальної та нематеріальної української культури, толерантності у ставленні до представників інших національностей, а відтак, – на формування громадянської свідомості та культури.

Джерелом розвитку громадянської свідомості молодших школярів є інтегрований курс «Я досліджую світ», метою вивчення якого є формування особистості людини, яка має важливу місію – відчувати себе відповідальною за долю свого народу (соціальне середовище) та рідної землі в цілому (природне середовище), тобто усвідомлювати свою місію бути справжнім громадянином України в майбутньому.

Початкова ланка освіти складається з двох циклів: адаптаційно-ігрового (1-2 роки навчання у школі) та основного (3-4 роки навчання у школі). В межах цих циклів через різні форми роботи здійснюється громадянське виховання та формується громадянська свідомість молодших школярів, завданням яких є стати справжніми громадянами своєї держави в майбутньому. Вивчення інтегрованого курсу «Я досліджую світ» крізь призму формування громадянської свідомості у першому циклі спрямоване на формування дослідницької діяльності учнів шляхом залучення їх до різних форм ігрової, групової, проєктної діяльності та виконання компетентісно орієнтованих завдань [6]. У другому циклі навчання уроки ЯДС спрямовані безпосередньо на формування громадянської та історичної компетентностей, формування емоційно-ціннісного ставлення до навколишнього світу, розвиток підприємницької компетентності та установок на здоровий та

безпечний спосіб життя, засвоєння екологічних понять з метою формування цілісного світогляду [7].

Інтегрований курс «Я досліджую світ» спрямований на розширення базових знань учнів щодо об'єктів та явищ суспільства і природи; висвітлення тісних зв'язків між живою та неживою природою, а також безпосереднього впливу людини на стан та розвиток природи; виховання любові до Батьківщини; розвиток важливих умінь аналізу, оцінювання, систематизації та узагальнення у процесі вивчення тем. Інтегрований курс «Я досліджую світ» поєднує у собі елементи різних освітніх галузей: мовно-літературної, математичної, природничої, технологічної, інформатичної, соціальної і здоров'язбережувальної, громадянської та історичної, мистецької, і навіть фізкультурної.

Мовно-літературна освітня галузь в аспекті формування громадянської свідомості передбачає знайомство учнів з красою та багатством рідної мови, багатожанровістю творів, з якими працюють школярі. Насиченість текстів для диктантів, переказів, читання в класі та позакласного читання українознавчим компонентом сприятиме розвитку громадянських почуттів. У 3 класі після прочитання тексту «Рідний Київ» (автор – Наталя Забіла) з учнями доречно написати творчий переказ «Київ», у якому слід використати опорні слова та словосполучення «давнє місто», «береги Дніпра», «Кий», «Щек», «Хорив», «Либідь», «дбають про славу», «захищають» і додати короткий опис Хрещатика з прочитаного тексту Н.Забіли.

Математична освітня галузь допомагає формувати громадянську свідомість безпосередньо через зміст завдань краєзнавчого та українознавчого характеру. Під час вивчення у 4 класі теми «Швидкість» на уроках математики учні можуть розв'язати сюжетну задачу про те, з якою швидкістю кожен з них добирається до школи зі свого дому. Для цього вони мають дізнатись у батьків відстань від дому до школи та час, за який вони цю

відстань долають. За результатами можна визначити, хто з дітей живе найвіддаленіше/найближче до школи, кому потрібно найбільше/найменше часу, щоб прийти до школи, хто рухається найшвидше/найповільніше.

Природнича освітня галузь спрямована на розвиток наукового світогляду з елементами громадянськості у процесі дослідницької та природоохоронної діяльності школярів. Краєзнавчі екскурсії до визначних пам'яток культури, музеїв у регіоні позитивно впливають на формування почуття гордості за свій рідний край. *Технологічна освітня галузь* сприяє розвитку умінь працювати в галузі техніки та застосовувати технології для особистісного зростання і національного та громадянського самовираження. Виготовлення виробів із соломи, ляльок-мотанок, національних символів (калина, пшениця, лелека) з різних матеріалів є ефективним способом ознайомлення учнів з елементами національної культури. Знання *інформатичної освітньої галузі* дають можливість здійснювати виконання проєктів, оформлення результатів досліджень громадянського спрямування за допомогою комп'ютерних програм чи середовищ, що є особливо актуальним в епоху інформаційно-комунікаційних технологій. *Соціальна і здоров'язбережувальна освітня галузь* сприяє формуванню громадянської свідомості через сформовані навички безпечної поведінки у соціумі з метою збереження свого здоров'я та здоров'я інших. У 2 класі під час вивчення теми «Уроки чемності» школярі аналізують правильну та неправильну поведінку дітей в різних життєвих ситуаціях. Вивчення *громадянської та історичної освітньої галузі* безпосередньо покликане сформувати демократичні, громадянські та національні цінності, розширити знання історії та культури свого народу, виховати толерантне ставлення до представників інших культур, народів та національностей. Провести Всесвітній день вітань, який щороку відзначається 21 листопада, можна у формі привітання різними мовами. Для цього кожен учень обирає країну, мовою якої буде вітатись; малює прапор цієї країни та розповідає, де вона

знаходиться на карті світу. Різномовне привітання збагатить уявлення дітей про різноманіття культур, національностей, народів у світі. *Мистецька освітня галузь* через образотворчий та музичний компоненти розширює національно-культурний світогляд учнів, коли школярі вивчають українські народні та сучасні пісні, створюють ілюстрації на громадянську тематику. *Фізкультурна освітня галузь* крізь призму формування громадянської свідомості передбачає знайомство учнів з народними іграми-забавами «Дзвіночок», «Гуси», «Кіт і миша», з елементами бойового гопака, українських народних танців.

Звісно, найважливішою та головною освітньою галуззю в аспекті формування громадянської свідомості учнів виступає громадянська та історична освітня галузь, але у практиці педагогічного досвіду спостерігаємо можливість здійснення громадянського виховання та розвитку громадянськості через усі без винятку освітні галузі, через усі уроки та позаурочну діяльність.

Наведемо приклад, як всі освітні галузі реалізуються під час вивчення теми «Державні символи України» у 4 класі. Звісно, діти знайомляться зі значенням державних символів ще у дошкільному віці і потім закріплюють ці знання у кожному класі початкової школи в межах вивчення різних тем. У 4 класі вивчення цієї теми є більш ґрунтовним, тому закріплення знань через різні освітні галузі видається актуальним.

Тема «Державні символи України» з розділу «Людина в суспільстві» включена до тематики *громадянської та історичної освітньої галузі*. Окрім запропонованих текстів у підручнику Н. М. Бібік «Я досліджую світ» (частина 1, с. 6–12) учні можуть вивчити вірші Наталки Поклад «Герб», «Прапор», «Гімн» (*мовно-літературна освітня галузь*). Цікавим завданням є розв'язування прикладів з українознавчим компонентом: розв'язки прикладів дадуть можливість дізнатись визначні дати для державних символів України (рік офіційного визнання Державного Герба України – 1992 р., рік

проголошення Незалежності України – 1991 р., рік написання слів Державного гімну України – 1863 р.) (*математична освітня галузь*).

Учням завжди подобаються мандрівки, тому в межах вивчення цієї теми доречною є краєзнавча екскурсія рідним селом/містом з аналізом того, де можна побачити зображення герба, на яких будівлях майорить український стяг (*природнича, соціальна і здоров'язбережувальна освітні галузі*). На основі аналізу Державного герба України, герба населеного пункту, учні можуть придумати та намалювати герб своєї родини у синьо-жовтих кольорах (*мистецька освітня галузь*) або зробити родинний герб у комп'ютерному середовищі Scratch (*інформатична освітня галузь*). Розкодування герба України можна провести у формі рухливої тілобуквенної гри, у процесі якої школярі повинні скласти слово «воля» мовою тіла (*фізкультурна освітня галузь*).

Ефективними для розвитку громадянської компетентності, а отже, і громадянської свідомості школярів є такі **інтерактивні методи**, як соціальне проєктування, дискусійне обговорення проблем на соціальну тематику у формі дебатів чи круглих столів, уроків-конференцій, рольові та ділові ігри. Беручи на себе роль мера, лікаря, поліцейського, пожежника, вчителя, підприємця, учні спільно вирішують проблеми свого населеного пункту, своєї громади. Таке завдання має важливий освітній ефект, адже допомагає розвивати критичне мислення, формує усвідомлення та розуміння соціальних ролей у суспільстві, виховує почуття відповідальності за життя громади.

Цікавою інтерактивною вправою видається «Чарівна квітка», яку часто використовують на уроках математики під час перевірки обчислювальних навичок школярів, але в практичній діяльності «Чарівну квітку» можна використати і на уроках ЯДС (громадянська та історична освітня галузь). Принцип роботи з чарівною квіткою такий: учні відповідають на перше запитання у центрі квітки, шукають правильну відповідь на пелюстках та згортають обрану пелюстку. На зворотньому боці цієї пелюстки міститься

наступне запитання, відповідь на яке знову шукають на незгорнутих пелюстках. Згорнувши останню пелюстку, школярі прочитають слова, які мають бути життєвим кредо кожного українця: «Ми – громадяни України». Складність змісту запитань залежить від віку учнів.

Прикладами запитань для чарівної квітки на громадянську тематику можуть бути такі:

1. Коли святкуємо День Незалежності України?
2. Як називається головний закон нашої держави?
3. Назвіть державні символи України.
4. Хто був першим космонавтом незалежної України?
5. Назвіть національні символи України.
6. Яку назву має головна вулиця Києва?

Мал. 3. Інтерактивна ігрова вправа «Чарівна квітка»

Сучасний інформаційно-технологічний світ вносить свої корективи у організацію освітнього процесу. Сьогодні на перший план виходить **застосування мультимедійних технологій** в освіті. Ефективними вони є і в аспекті розвитку громадянської свідомості учнів початкових класів. Віртуальні екскурсії до музеїв, відеоуроки про права та обов'язки людини, інтерактивні платформи з ігровими завданнями та ситуаціями на громадянську тематику, мультимедійні презентації про найвидатніших українських діячів науки, культури, політики, спорту та історичні події, які мали вплив на розвиток української держави, – все це має дуже потужний потенціал для формування активної громадянської позиції, підвищення рівня соціальної відповідальності, розвитку навичок, необхідних для того, щоб стати свідомими та активними громадянами в майбутньому.

Доцільними для формування громадянської свідомості учнів видаються **ранкові зустрічі**. Ранкові зустрічі допомагають розвивати комунікативні навички (висловлення своїх думок у зрозумілій для інших формі, увага до висловлювань інших, вирішення проблемних ситуацій безконфліктно, за допомогою слів), навички соціальної поведінки (покращення мотивації навчання, толерантність у ставленні до однокласників, повага до вчителя, емпатія), академічні навички (збагачення словникового запасу, вміння досліджувати, аналізувати, систематизувати, узагальнювати та оцінювати навчальний матеріал), а також створити доброзичливу атмосферу у класі (панування довіри, відсутність критики). Н. Бібік [23] наголошує на тому, що відповідно до Концепції Нової української школи ранкові зустрічі спрямовані і на розвиток демократичних та загальнолюдських цінностей учнів, які є складовими громадянської свідомості особистості. До найважливіших ціннісних орієнтацій науковиця зараховує *інклюзію* (повага і доброзичливе ставлення до кожного без огляду на здібності, соціальне походження тощо), *активну участь* (залученість усіх дітей до привітань, обміну інформацією, коментарів, запитань та відповідей), *критичне мислення*

(обдумане оцінювання почутих ідей), *толерантність і прийняття* (вільна дискусія на основі взаємної довіри), *самостійне мислення* (обмін ідеями та досвідом), *відкритість* (обговорення ідей), *власну і соціальну відповідальність* (встановлення правил особистої поведінки учнів та поведінки їх у групі на засадах уваги, поваги і доброзичливості).

Під час вивчення теми «Україна – мій край, моя Батьківщина» в 4 класі ранкову зустріч можна провести у формі знайомства з усіма областями України. У підручнику Н. М. Бібік «Я досліджую світ» на с. 4 подано діалог між Данилком і Софійкою:

« – Я живу поблизу Херсона.

– А я живу в місті Ужгород.

– У нашому краю є море. Тут розташований заповідник Асканія-Нова. У ньому живуть рідкісні тварини.

– Наш край багатий лісами. Тут височіють Карпати і є озеро Синевир. Це найглибше гірське озеро України» [4, 4].

Для тематичної ранкової зустрічі кожен учень обирає, представником якої області він буде, та готує відповідну інформацію для знайомства. Перший етап ранкової зустрічі – вітання – можна провести у невибагливій формі почергового вітання із сусідом поруч із визначенням його інтересів. Другий етап – групове заняття – може бути проведений у формі гри «Характеристика», коли поруч стоять кілька дітей зі спільною ознакою (колір волосся, одягу). Учень, який визначив спільну рису, пропонує приєднатись іншим дітям, які мають таку ж ознаку. В кінці можна зробити висновок про спільну характерну рису кожного учня класу крізь призму теми уроку – усі учні є українцями і виховують у собі справжніх громадян. Третій етап цієї ранкової зустрічі – обмін інформацією – безпосередньо впливає на формування громадянської свідомості, адже учні розповідають цікавинки про кожну область України, збагачуючи знання про свою державу та

розширюючи національний світогляд. Завершальний четвертий етап – щоденні новини – містить письмове повідомлення від вчителя, у якому подано тему уроку та важливість її вивчення.

Дуже важливим у процесі формування громадянської свідомості учнів початкових класів є особистий приклад вчителя. Педагог з визначеною громадянською позицією, демократичним стилем роботи з учнями, знанням та повагою до цінностей здатний створити сприятливу атмосферу для розвитку особистості школярів у творчому освітньому процесі. Емоційна насиченість та змістова наповненість виховних бесід, розповідей і всієї системи вправ і завдань допомагають розширити громадянський світогляд, розвинути стійкі особисті переконання, сформувати громадянську позицію учнів. Саме вчитель є тим наставником, який ділиться своїм життєвим досвідом, знайомить з демократичними цінностями, виховує патріотизм, почуття справедливості, моральність не лише під час вивчення певної теми громадянського спрямування, а щодня, за будь-якої можливості, в межах вивчення різних освітніх галузей здійснює громадянське виховання школярів.

Не викликає сумніву, що ефективність процесу формування та розвитку громадянської свідомості школярів можлива лише у тісній співпраці шкільного та сімейного виховання на основі ідей педагогіки партнерства. Так, виховні заходи громадянського спрямування «Люби і знай свій рідний край», «Славетні українці», «Ми всі козацького роду», «Моя родина» доцільно організовувати з активною участю батьків (не лише як пасивних глядачів). У процесі проведення спільного виховного заходу на тему «Я люблю Україну» у 4 класі цікавою є вікторина, питання якої складені за двома рівнями – для учнів і батьків. В кінці заходу доречно провести відкрите обговорення про те, що ж означає бути хорошим громадянином, які основні обов'язки і права має людина у суспільстві, як ми можемо допомагати один одному, що потрібно робити для того, щоб у класі

панувала доброзичлива атмосфера тощо. Як підсумок, учні разом з батьками можуть укласти кодекс громадянина України, який включатиме основні загальнолюдські моральні принципи (повага до інших, чесність, відповідальність, допомога іншим людям) та чіткі і зрозумілі правила, які характеризують поведінку громадянина.

Кодекс громадянина України (очима учнів початкових класів)

- 1. Поважати своїх однокласників, вчителів, дорослих.*
- 2. Бути ввічливим у будь-якій ситуації.*
- 3. Підтримувати порядок та чистоту у класі і в школі.*
- 4. Говорити правду.*
- 5. Бути відповідальним за свої вчинки.*
- 6. Вміти визнавати свої помилки та намагатися їх виправити.*
- 7. Допомогати людям, які потребують допомоги.*
- 8. Знати і шанувати рідну мову.*
- 9. Поважати державні та національні символи.*
- 10. Цінувати і захищати все українське.*

Прикладом спільної роботи школи та сім'ї є проведення благодійних акцій, волонтерська діяльність. Акції «Шануймо старість» (відвідування людей похилого віку), «Ветерани поруч» (зустрічі з військовими), «Допоможи бідній тваринці» (відвідування притулків для тварин), «Помічники Святого Миколая» (збір теплих речей, солодощів для дітей-сиріт), «Принеси радість» (концерти-виступи) допомагають розвинути соціальну відповідальність, моральність, гуманність, толерантність, що складають громадянську свідомість особистості. Екскурсії до органів місцевої влади у форматі зустрічей з представниками правоохоронних органів, пожежної частини, лікарні, військовими формують відчуття захищеності у суспільстві та є сприятливими для правильного громадянського вибору дітей в майбутньому.

Результатом цілеспрямованої та системної роботи з формування громадянської свідомості учнів початкових класів є розвиток їх громадянської компетентності як однієї з ключових компетентностей Нової української школи. Опора на громадянські та загальнолюдські цінності, наявність активної життєвої та громадянської позиції, усвідомлення громадянських прав та обов'язків дозволяють людині позиціонувати себе як громадянина, який свідомо та компетентно самореалізовується у полікультурному демократичному суспільстві.

Висновки до другого розділу

Сучасна система освіти з позицій громадянського виховання та формування громадянської свідомості учнів покликана створити таке освітнє середовище, яке реалізовуватиме одне із найнагальніших завдань сьогодення – виховання громадянина. Вагомі зрушення у цьому питанні сьогодні спостерігаються в системі організації освітнього процесу всіх щаблів через реалізацію змістового, виховного та дослідницького компонентів.

Змістовий аспект формування громадянської свідомості учнів передбачає вивчення предмету «Громадянська освіта» учнями середніх і старших класів та студентами ВНЗ, а також наповнення змісту шкільних предметів темами громадянського спрямування. У початковій школі такі теми є в межах вивчення громадянської та історичної освітньої галузі на уроках інтегрованого курсу «Я досліджую світ» за змістовими лініями «Людина», «Людина серед людей», «Людина в суспільстві», «Людина і світ», «Людина і природа» (типова освітня програма початкової освіти під керівництвом О. Я. Савченко) або змістовими лініями «Я – людина», «Я серед людей», «Моя культурна спадщина», «Моя шкільна і місцева громади», «Ми – громадяни України. Ми – європейці» (типова освітня програма початкової освіти під керівництвом Р. Б. Шияна).

Виховний аспект формування громадянської свідомості у процесі навчання передбачає створення у закладах загальної середньої освіти гуртків громадянської орієнтації (волонтерський гурток, краєзнавчий гурток, шкільний музей) із залученням до участі в їх діяльності не лише учнів старших класів, а й початкових; проведення виховних заходів громадянського характеру з метою розвитку активної громадянської позиції та громадянських почуттів всіх учасників освітнього процесу. Дослідницький аспект формування громадянської свідомості школярів передбачає науково-пошукову, проєктну діяльність учнів на громадянську тематику (ранкові зустрічі, уроки-конференції, індивідуальні та групові проєкти).

ВИСНОВКИ

Сучасний стан розвитку українського суспільства вимагає зміни орієнтації усіх соціальних сфер, зокрема і освітньої. Система освіти покликана не просто сформувати всебічно розвинену, компетентну особистість, але й закласти фундамент для правильного вибору ціннісних орієнтирів та національних і громадянських ідеалів. Саме тому сьогодні на перший план виходить громадянський компонент освітнього процесу та розвитку особистості відповідно.

Формування та розвиток громадянської свідомості особистості у системі громадянського виховання є складним та багатограним процесом. Про це свідчить різноманітність підходів до визначення сутності громадянського виховання і громадянської свідомості. Водночас зацікавленість дослідниками процесами розвитку громадянської свідомості підтверджують актуальність цієї проблеми у сучасному суспільстві, в якому відбувається утвердження принципів демократизму, цивілізованості та цінностей національного і загальнолюдського характеру.

Ефективність розвитку громадянських почуттів та громадянської свідомості у системі освіти на пряму залежить від методологічних підходів до організації освітнього процесу. Визначальними у цьому плані є компетентнісний, діяльнісний, ціннісний, особистісно-орієнтований підходи та підхід на засадах педагогіки партнерства. У своїй сукупності ці підходи системно вибудовують процес розвитку таких структур і сфер особистості (зокрема і громадянської), які є основою здійснення активної діяльності на базі здобутих знань, умінь та навичок, опанованих компетентностей та засвоєних цінностей.

Системні та інтегративні громадянознавчі знання, якими опановують учні у процесі навчання на засадах громадянської освіти і громадянського виховання формують національний світогляд та громадянську свідомість за

такими напрямками: морально-етичний (засвоєння громадянських ідеалів, осмислення суспільних та загальнолюдських цінностей, формування моральних якостей), політично-правовий (засвоєння знань про права і свободи людини і громадянина, усвідомлення громадянського обов'язку, активна участь у громадському житті суспільства), соціально-економічний (розвиток фінансової грамотності, розуміння важливості раціонального ведення економічних відносин у соціальному житті), екологічний (усвідомлення особистої відповідальності за вирішення сучасних екологічних проблем суспільства), інформаційно-медійний (розвиток умінь критичного мислення у процесі роботи з інформацією), інтеркультурний (сформованість навичок комунікації у полікультурному середовищі на засадах толерантності).

Одним із ключових завдань Нової української школи є виховання свідомого громадянина, який у всіх своїх діях проявляє патріотизм, професіоналізм, критичність мислення; виховання громадянина, світоглядні принципи якого спрямовані на особистісний саморозвиток, а також на розвиток українського демократичного громадянського суспільства. Молодший шкільний вік є тим періодом у житті людини, коли вона починає свідомо ставитись до своїх громадянських прав та обов'язків, коли вона починає свідомо проявляти громадянську позицію у своїх діях, коли вона починає усвідомлювати важливість громадянських почуттів та громадянської активності.

Формування громадянської свідомості учнів початкових класів в освітньому процесі передбачає створення сприятливих педагогічних умов для розвитку тих сфер особистості, які мають тісний зв'язок із громадянськими якостями. До сфер особистості, в межах яких розвиток громадянської свідомості має здійснюватися системно та цілеспрямовано, належать пізнавальна, аксіологічна, мотиваційна, діяльнісна.

Громадянська та історична освітня галузь є джерелом розвитку громадянської свідомості молодших школярів, але можливості для виховання громадянських почуттів та формування активної громадянської позиції насправді мають усі освітні галузі. Застосування інтерактивних технологій, мультимедійних засобів, інтегрований підхід до вивчення тем громадянського спрямування у своїй сукупності позитивно впливають на становлення учнів як громадян.

Проведення ранкових зустрічей, нестандартних уроків-дискусій, уроків-конференцій, організація виховних заходів, благодійних та волонтерських акцій на громадянську тематику є ефективним способом згуртування дітей навколо спільної мети, успішної соціалізації, створення позитивної атмосфери у класі і як результат – формування згуртованої класної спільноти на засадах демократичних і загальнолюдських цінностей та формування громадянської свідомості кожного учня зокрема.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бабкіна М. І. Формування активної громадянської позиції підлітків у позакласній виховній роботі загальноосвітньої школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Київ, 2009. 20 с.
2. Бех І. Д. Психолого-педагогічні умови виховання у молоді громадянськості. *Громадянське виховання студентської молоді в умовах трансформації суспільства : зб. наук. ст. : за матеріалами Всеукр. наук.-практ. семінару, м. Черкаси, 19-21 травня 1998 р.* Черкаси, 1998. С. 23–27.
3. Бех І., Чорна К. Шляхом злагоди до процвітання: про національну ідею в становленні громадянина-патріота. *Позашкілля*. 2008. №11. С. 4–9.
4. Бібік Н. М. Я досліджую світ : підруч. для 4 кл. закл. загал. серед. освіти (у 2-х ч.). Ч. 1 / Н. М. Бібік, Г. П. Бондарчук. Харків : Вид-во «Ранок», 2021. 128 с.
5. Вишневський О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки : навч. посіб. Вид. 2-ге, доопрац. і доп. Дрогобич : Коло, 2006. 326 с.
6. Гільберг Т. Г. Навчально-методичний посібник. Нова українська школа: методика навчання інтегрованого курсу «Я досліджую світ» у 1-2 класах закладів загальної середньої освіти на засадах компетентнісного підходу / Тетяна Гільберг, Світлана Тарнавська, Ніна Павич. Київ : Генеза, 2019. 256 с.
7. Гільберг Т. Г. Навчально-методичний посібник. Нова українська школа: методика навчання інтегрованого курсу «Я досліджую світ» у 3-4 класах закладів загальної середньої освіти на засадах компетентнісного підходу / Тетяна Гільберг, Світлана Тарнавська, Зоя Хитра, Ніна Павич. Київ : Генеза, 2020. 240 с.
8. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / гол. ред. С. Головка. Київ : Либідь, 1997. С. 75.
9. Громадянська освіта (інтегрований курс). 10 клас. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. 2022. URL :

<https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-10-11-klas/2022/08/15/navchalna.programa.2022.hromadyanska.osvita-10.pdf>

(дата звернення : 14.08.2025).

10. Громадянська освіта та методика її навчання : Підручник для студентів педагогічних закладів вищої освіти / за заг. ред. Т. В. Бакка, Т. В. Мелешенко. К. : УОВЦ «Оріон», 2019. 320 с.
11. Демченко С. О. Мультимедійні засоби як інструмент формування громадянської свідомості в молодших школярів. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Педагогічні науки*. 2024. Вип. 56. С. 155–161.
12. Державна національна програма «Освіта» («Україна ХХ століття») : Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.1993 р. №896. Дата оновлення : 29.05.1996. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF#Text> (дата звернення : 12.08.2025).
13. Державний стандарт початкової освіти. *Учитель початкової школи*. 2018. №4 (вкладка).
14. Єпіхіна М. А., Келаріу О. В. Народна педагогіка як засіб національно-патріотичного виховання молодших школярів у Новій українській школі. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2020. №2 (333). Ч. II. С. 114–122.
15. Ісаєва (Яценко) Н. Ю. Громадянське суспільство і громадянська свідомість у сучасному світі. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*. 2021. Т. 13. №2. С. 35–41.
16. Конституція України : Документ від 28.06.1996 №254к/96-ВР. Дата оновлення : 01.01.2020. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення : 03.09.2025).
17. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України : Наказ Міністерства освіти і науки України від 06.06.2022 р.

- №527. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#n12> (дата звернення : 15.08.2025).
18. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.10.2018 р. №710-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text> (дата звернення: 02.08.2025).
19. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору. К. : Педагогічна думка, 2008. 424 с.
20. Левківська К. В. Ціннісні засади діяльності інноваційних загальноосвітніх навчальних закладів України : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Житомир, 2015. 259 с.
21. Момотюк Л. Б. Громадянське виховання молодших школярів : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Луганськ, 2007. 20 с.
22. Національна доктрина розвитку освіти : Указ Президента України від 17.04.2002 р. № 347/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text> (дата звернення: 15.09.2025).
23. Нікітіна Н. П. Формування громадянської позиції учнів у навчально-виховному процесі педагогічного ліцею: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Луганськ, 2007. 20 с.
24. Нова українська школа: порадник для вчителя / під заг. ред. Бібік Н. М. К. : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2017. 206 с.
25. Полехіна В. Теоретичні основи визначення змісту поняття «Активна громадянська позиція молоді». *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2022. Вип. 3. С. 42–48.
26. Пометун О. Навчання історії й громадянської освіти як чинник формування національної й громадянської ідентичності учнів в умовах війни та повоєнного розвитку України. *Український педагогічний журнал*. 2023. №2. С. 62–72.

27. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. №2145-VIII. Дата оновлення : 31.10.2025. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2145-19#Text> (дата звернення : 02.11.2025).
28. Про повну загальну середню освіту : Закон України від 16.01.2020 р. № 463-IX. Дата оновлення : 31.10.2025. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/463-20#Text> (дата звернення : 03.11.2025).
29. Реалізація гуманістичних ідей В. Сухомлинського в умовах Нової української школи / Зб. наук. пр. [ред. кол. : В. Є. Берека (гол.) та ін.]. Хмельницький : ПП Символ, 2018. 210 с.
30. Ремех Т. О. Сутність і структура громадянської компетентності учня Нової української школи. *Український педагогічний журнал*. 2018. №2. С. 34–41.
31. Рогальська Н. В. Громадянське виховання дітей дошкільного віку на засадах використання проєктної технології. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2021. №74. Т. 1. С. 139–143.
32. Сергієнко А. С. Громадянська свідомість у системі цінностей майбутніх працівників. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2024. №5 (364). С. 64–71.
33. Сіленко Т. В. Формування патріотичних та громадянських якостей особистості учня засобами національно-патріотичного виховання: методичний посібник. Вінниця : ММК, 2015. 67 с.
34. Сухомлинська О. В. Патріотизм як цінність: погляд на історію і сьогодення. *Шлях освіти*. 2010. №2. С. 10–14.
35. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. [редкол. : О. Г. Дзеверін (голова) та ін.]. Т. 3. Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина. 1977. С. 281–582.

- 36.Тесленко В. В. Громадянська освіта в історичному вимірі: проблеми становлення та розвитку. *Освіта та педагогічна наука*. 2013. №3 (158). С. 65–71.
- 37.Тесленко В. Науково-теоретичні засади громадянського виховання студентів у закладах вищої освіти. *Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи. Серія «Педагогічні науки»*. 2018. С. 7–16.
- 38.Типова освітня програма, розроблена під керівництвом Савченко О. Я.
URL : <https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/osvitni-programi/navchalni-programi-dlya-1-4-klasiv> (дата звернення : 10.08.2025).
- 39.Типова освітня програма, розроблена під керівництвом Шияна Р. Б.
URL : <https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/osvitni-programi/navchalni-programi-dlya-1-4-klasiv> (дата звернення : 10.08.2025).
- 40.Формування патріотичної та громадянської свідомості учнів: теорія і практика : моногр. / Авт. кол. : Александрова О. С., Левітас Ф. Л., Салата О. О., Шепетяк О. М., Матвійчук О. Є., Петрошук Н. Р. та ін. К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2018. 172 с.
- 41.Чорна К. І. Виховання громадянина, патріота, гуманіста : Навч.-метод. посіб. Київ : ТОВ «ХІК», 2004. 56 с.
- 42.Чорна К. І. Іван Огієнко і сучасні пріоритети громадянського виховання підростаючого покоління. *Вісник Житомирського педагогічного університету*. 2002. №9. С. 106–108.